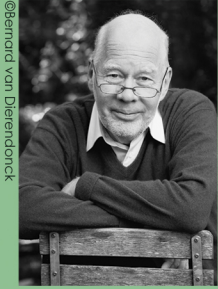

Співак

КУПИТИ

Йозеф Шмідт, чи не найвідоміший європейський тенор першої половини ХХ сторіччя, уже кілька років утікає від нацистської навали. З Берліна, де засяла його зірка, йому, як єврею, довелося перебратися до Відня, звідти - до Франції. І ось тепер, коли й тут стало небезпечно, шлях лежить далі, до нейтральної й начебто лояльної до євреїв Швейцарії. Але чи пропустять його через кордон? Чи доведеться долати його нелегально? А що далі?

@Bernina von Dreierdorf

Лукас Гартман (Lukas Hartmann) – псевдонім одного з найвідоміших швейцарських письменників сучасності, справжнє ім'я – Ганс-Рудольф Леман (Hans-Rudolf Lehmann). Народився 29 серпня 1944 р. в Берні. Вивчав педагогіку за спеціалізацією музика, германістика, історія, пізніше – психологію. Працював учителем, радіожурналістом. Пише передусім історичні романи та біографічні твори, присвячені, зокрема, визначним швейцарцям або особам, чия доля так чи інакше була пов'язана зі Швейцарією (художник Джон Веббер, педагог Йоганн Песталоцці, шпигунка-авантюристка Кармен Морі...). Поруч із цим Гартман відомий як автор книжок для дітей і підлітків. За його творами знято фільми, поставлено театральні спектаклі. Романи Гартмана постійно з'являються у списках бестселерів. Лауреат швейцарських премій у галузі літератури. Роман «Співак» вийшов 2019 року. Під час збору матеріалів для твору Лукас Гартман відвідав Чернівці. Його нотатки про місто та Буковину опубліковані у швейцарській пресі.

Лукасові Гартману в його тексті чудово вдається нагадати про нелюдське поводження швейцарської влади з (єврейськими) біженцями з Німеччини та розвінчати все ще поширену казку про нейтральну Швейцарію. А те, що при цьому можна провести паралелі до сьогодиншнього обходження з біженцями, напевне, не випадково.

**Петра Райх,
літературний критик, Німеччина**

Шмідт народився 1904 року в одному з сіл неподалік Чернівців на Буковині, що тоді належала до Австро-Угорщини, а після Першої світової війни відійшла до Румунії. Він був сином німецькомовних ортодоксальних євреїв, ще хлопцем почав співати в синагозі. Там почалася його феноменальна кар'єра. Занадто коротка. Адже Йозеф Шмідт був євреєм.

**Роза-Марія Гропп,
газета «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг», Німеччина**

Висновок книги однозначний: трагічну долю окремої людини не можна виправдати посиланнями на державні інтереси.

**Газета «Бернер Цайтунг»,
Швейцарія**

Лукас
Гартман

СПІВАК

Співак

Лукас Гартман

ISBN 978-617-614-256-0

9 786176 142560

ВИДАВНИЦТВО

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Meridian des Herzens
Меридіан серця

Lukas Hartmann

DER SÄNGER

Übersetzung aus dem Deutschen von *Juri Silvestrow*

Czernowitz – 2021

Лукас Гартман

СПІВАК

Переклад з німецької *Юрія Сильвестрова*

Чернівці – 2021

УДК 82-3
К 20

Гартман, Лукас

Співак / Лукас Гартман ; пер. з нім. Юрія Сильвестрова. –
Чернівці : Книги – XXI, 2021. – 240 с.

ISBN 978-617-614-323-9

Йозеф Шмідт, чи не найвідоміший європейський тенор першої половини ХХ сторіччя, уже кілька років утікає від нацистської навали. З Берліна, де засяяла його зірка, йому, як єврею, довелося перебратися до Відня, звідти – до Франції. І ось тепер, коли й тут стало небезпечно, шлях лежить далі, до нейтральної й начебто лояльної до євреїв Швейцарії. Але чи пропустять його через кордон? Чи доведеться долати його нелегально? А що далі? Знавці розповідають про табори для інтернованих, у яких доводиться важко працювати, поки інстанції ухвалюють рішення про можливість надання дозволу на перебування у країні. Утім, якщо все складеться добре, є надія зачепитися в Цюріху, де лише два роки тому він зривав оплески шанувальників і поцілунки шанувальниць. Та найдужче співака непокоять дві речі: кашель, що ніяк не відпускає, і відсутність звістки від матері, яка залишилася в окупованих рідних Чернівцях.

Книгу видано за підтримки швейцарської культурної фундації Pro Helvetia

schweizer kulturstiftung

prohelvetia

Перекладено за виданням:

Lukas Hartmann, DER SÄNGER. Diogenes Verlag AG, Zürich, 2019

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Copyright © 2019 by Diogenes Verlag AG, Zürich
All rights reserved.

ISBN 978-617-614-323-9

© Книги – XXI, 2021, видання українською мовою

© Юрій Сильвестров, 2021, переклад

© Анна Стъопіна, 2021, обкладинка

Співак

1

Наприкінці вересня на півдні — навіть на висоті восьмисот п'ятдесяти метрів над рівнем моря — ще випадали приємні й теплі вечори. Тому група засиділася в саду аж дотемна — їли козячий сир і хліб, яких трошки залишилося з минулого дня, підливали одне одному місцевого вина. Декілька пляшок були вже порожніми. З погребка неподалік доносився запах вичавків, аромат останніх троянд наповнював повітря, десь у осінньому листі щось шурхотіло. «Ящірка», — подумав співак. Він майже не долучався до розмови про маршрути втечі, що обговорювалися за столом: погано орієнтувався в місцевій географії, лише відкашлювався час від часу, знаючи, як захрип голос, і соромлячись цього. У Клермон-Феррані¹ на них чекала допомога, далі також — мережа руху Опору вже добре зарекомендувала себе. Він відмахнувся від комарів, що дзижчали біля вух: цей звук дратував, та й подих ночі все дужче холодив шкіру.

— Ти ж заспіваєш нам щось на прощання, Йоселе, — сказала Люсі, хазяйка дому. Вона запросила гостей у будинок — до салону, де стояло фортепіано.

Шмідт почувався виснаженим, але послухався бажання Люсі, насилу — ні на що не спираючись — піднявся трьома кам'яними східцями й зайшов до середини. У кімнаті Люсі — разом із Сельмою, яка

¹ Місто у Франції. (Тут і далі — примітки перекладача).

мала його супроводжувати під час утечі — запалила кілька свічок, гості розсілися півколом, щоб востаннє послухати його. Люсі з темним кучерявим волоссям, лагідна білявочка Сельма — вони були наче сестри. Він опустив гвинтовий стілець — так, щоб ноги діставали до педалей. Не знаючи, чи послухається його голос, вирішив усе ж спробувати, а одне йому вже давно було зрозуміло: останнє, з чим він виступить на віллі Феба, що вже декілька тижнів служила йому прихистком, буде «Елегія» Массне. Ніщо інше так не пасувало б моменту. Піаніно було дещо розстроєним, верхнє соль звучало зависоко, але зараз це не мало стати на заваді. Пролунали перші акорди — такий собі спуск напівтонами; це мала би бути віолончель, але з-під його пальців звуки лилися ніжно — так, як і годилося. Він заспівав тенором, здивувавшись, як добре — попри всі негаразди — зазвучав голос, як переливчасто забриніла в ньому журба. Він співав французьку версію — ту, що виконував на останньому концерті в Авіньйоні майже пів року тому, оскільки співати німецькою йому заборонили.

*Rêve d'un bonheur effacé,
mon cœur lassé
T'appelle en vain dans la nuit.*²

² О, дні минулі весні, яснії дні,
Ви назавжди вже пройшли!
Не бачу сонячних днів, красних лугів,
Зоряних світлих ночей (фр., переклад Бориса Гмирі).

Коханок у нього, співака, було чимало, він раз по раз кидав їх, як тепер збирався покинути цю місцину. Не тому, щоб залишитися вірним єдиній — Матері, яка твердо вирішила зостатися в Чернівцях, а для того, щоб уникнути депортації й урятувати власне життя. Німці нищпорили відрубаною частиною Франції, очолюваною Петеном, у пошуках євреїв, яким вдалося зачатися, вони могли дістатися й Ла-Бурбуля³.

*La paix du soir vient adoucir nos douleurs,
Tout nous trahit, tout nous fuit sans retour,
Tour nous trahit sans retour , —⁴*

співав він. «Відійшло...», — це було останнє слово, яке він відпустив угору, заглушивши фортепіано. У салоні надовго запала тиша, знадвору долинали голоси птахів, вони наче продовжували концерт на свій лад. Він сидів збуджений і водночас, як майже завжди, утішений музикою, потім Марі Сольник сказала: «Як щиро, як сумно!» Вона була третьою з-поміж красунь — поруч із Люсі та Сельмою — які йому подобалися, ба ні, яких він любив — кожну по-своєму. Він ніколи не припиняв любити красу та добиватися її прихильності.

³ Муніципалітет у Франції.

⁴ Ох, пронеслася, як рій,
Радість тих днів,
Повних кохання та мрій.
Так і в мені наче все віджило,
Щастя моє відійшло... (фр., переклад Бориса Гмирі).

Почулося тамоване схлипування – один із гостей плакав у носову хустку (а може, і двоє). Як часто він доводив публіку до сліз, як часто насолоджувався здатністю свого голосу зачаровувати таку кількість людей. Він був упевнений, що Карузо співав «Елегію» Массне не краще за нього, Йозефа Шмідта, але Карузо, який помер два десятки років тому, не був євреєм, і його, як і Беньяміно Джильї⁵ – прихильника Муссоліні – досі обожнювали в нацистській Німеччині. А співака Йозефа Шмідта, якого величали німецьким Карузо, вилучили зі списків радіостанцій, вирізали з фільмів, з магазинів зникли його грамплатівки. З 1933 року одна заборона за іншою обмежили, а зрештою й унеможливили діяльність євреїв у музичному житті Німеччини; той, хто міг, вчасно втік. Однак багато хто досі сприймав незрозумілі оповідки про табори просто як чутки. Але не Шмідт. Він знав, про що йшлося – про викорінення єврейства в Європі. Він уже не міг вдавати, що нічого не розуміє, надто багато почув за останні місяці. Зникла й надія здалеку зарадити матері в чернівецькому гетто.

Залунали нерішучі оплески, він зупинив їх помахом руки. Запала тиша, яку переривали пташині крики. Потім стало чутно, як хтось незграбно спускається сходами – Гі, трирічний син Люсі, для нього східці були ще зависокі.

– Мамо, – сказав він, – я теж хочу послухати музику.

⁵ Італійський оперний виконавець (1890-1957), улюблений співак Б. Муссоліні.

– Вона закінчилася, – відповіла Люсі, – але ж ти чув її нагорі, правда?

Мати взяла дитину на коліна, пригорнула до себе, дехто з гостей почав півголосом перемовлятися. Останніми днями Йозеф часто жартував із Гі, співав із ним, зокрема й пісні на їдиш, хоч це й не подобалося Люсі, а ще дужче – її чоловікові, підприємцю-текстильнику з невиразним обличчям. Гість кружляв Гі в танці навколо себе, піднімаючи й опускаючи його в такт музиці. Йому подобався цей кучерявий хлопчина, його щирий переливчастий сміх, малий віддалено нагадував йому молодшого брата, який залишився на Буковині. Але тепер він ніяк не міг наважитися попроситися з Гі. Певно, завтра малий запитає про Йоші, а Люсі струсне кучериками і збреше, що дядько поїхав, але незабаром неодмінно повернеться.

Шмідт устав. Фізично він почувався краще, ніж до цього, але перед ними, втікачами, лежало стільки невідомого, що з кожною хвилиною йому ставало все тривожніше.

– Треба вирушати, – звернувся він до чоловіка Люсі, з яким познайомився якось у Берліні.

Той кивнув – трошки нетерпляче. *Passeur*⁶ уже з'явився і стояв біля дверей у тіні – молодий чоловік із місцевих, член Опору, одягнений у темне, у капелюсі з широкими крисами. Він збирався вивести їх пішки в район Клермон-Феррана: автомобіль, що їде з цього маленького курорту о такій

⁶ Провідник (фр.).

годині, впав би в око. Шмідт не знав, хто саме зробив маршрут, та й не хотів цього знати. Якщо німці схоплять і катуватимуть його в горезвісній ліонській в'язниці, він не назве жодного імені, а якщо й назве, то вигадане. Він знав, що вагався занадто довго: не хотів залишати в біді матір, яка потерпала в Чернівцях. Хто б міг подумати ще кілька місяців тому, що єдиним місцем у Європі, куди можна буде втекти євреям і противникам нацизму, стане Швейцарія? Власне, у нього були інші плани. З неабиякими труднощами він отримав у Ніцці, у неокупованій зоні, візу на Кубу; і раптом за день до подорожі японці атакували Перл-Гарбор. Куба оголосила війну Державам осі⁷ на боці США, вихід суден із французьких портів припинився. Можливості виїхати вже не було, обмеження у вішістській Франції посилювалися, біженцям доводилося кожних два дні відзначатися у відповідних органах. Шмідта відправили до курорту Ла-Бурбуль у регіоні Овернь. Люсі та Ернст ще до війни придбали там маєток і запросили його в гості — так він уникнув табору для інтернованих у цьому ж містечку. З Ніцци довелося їхати десять годин — чотирма різними потягами. Відчай Шмідта під час подорожі лише посилювався, він більше не міг ховатися від нього за жартами та співами, позаяк і музика, яку він вважав своєю істинною Батьківщиною, все менше захищала його від дійсності.

⁷ Країни гітлерівської коаліції: Німеччина, Італія, Японія як засновниці, а також захоплені держави, зокрема окуповані території Франції.

І ось тепер — Швейцарія, а це означало: п'ятдесят кілометрів до Клермон-Феррана, потім майже триста — до Женеви. Перетнути кордон, як йому сказали, буде непросто. Останніми місяцями Швейцарія серйозно посилила заходи боротьби з біженцями, а євреїв, у паспортах яких переважно стояла позначка «J», з серпня незмінно завертали назад. «Можна лише сподіватися, що все пройде добре», — сказала Марі. Вони з чоловіком не приєдналися до групи втікачів — через дітей і в сподіванні, що завдяки підробленим паспортам уникнуть арешту в якомусь із сіл Верхньої Савої⁸. Зате Сельма Волькенгайм пішла із групою: вона робила ставку на допомогу заможного брата, тютюнового фабриканта в Цюриху; долучилися ще двоє чоловіків, Якоб і Арнольд, яких Йозеф майже не знав, такі ж євреї, як і вони з Сельмою. Прибули до Ла-Бурбуля лише три дні тому, боялися за своє життя, але досі могли сміятися. Обидва втекли з табору для інтернованих, уже перебували в розшуку й також мали фальшиві паспорти. Шмідт відмовився від підробки, він вважався особою без підданства, хоча досі мав при собі старий румунський паспорт. У нових документах, виданих йому ще в Ніцці, була проставлена позначка «J». Усупереч здоровому глузду він вірив, що у Швейцарії, де два роки тому його востаннє палко вітали як співака, можна сподіватися на певні переваги. Найдужче він боявся злигоднів, не знав, чи вистоїть, не знав, чи не видасть його та інших у дорозі кашель. Але вирішив,

⁸ Департамент на сході Франції.

що вирушить цієї ночі з рюкзаком за спиною. Рюкзак був важким, хоч із валізи, привезеної з-за океану, туди помістилося дуже небагато: переміна білизни, другий светр, щільно скатаний костюм, термос, три довгограючі грамплатівки, загорнуті в декілька сорочок – лише три з багатьох із модними в той час аріями та піснями. Він припускав, що платівки зможуть урятувати його в разі небезпеки. Проте побоювся взяти платівки з синагогальними піснями, популярними на єврейському Сході.

Майже північ, свого годинника з підсвіченими цифрами він ще не віддав. На сон, навіть просто на короткий перепочинок, часу не було, провідник закликав вирушати. Він пояснив, що працює чабаном і жене овець, знає дороги до міста, але до сходу сонця їм удасться подолати лише половину шляху, тому якийсь час можна буде перепочити в обумовленому місці. Якщо все пройде добре, автомобіль доставить їх до Клермон-Феррана. Там, де багато людей, вони не так упадатимуть в око. Пояснивши все це французькою з розкотистим «р», він вичікувально замовк. Прощання з тими, хто залишався в будинку, було коротким – незважаючи на сльози. Довше за всіх Йозефа обіймала Марі. У мерехтінні свічок її обличчя сяяло, немов обіцянка, якій він більше не хотів вірити. Сельма відтягла його від Марі.

Чоловіки чекали надворі, у слабкому місячному сяйві. На щастя, хмари час від часу розходилися і пропускали світло. Ернст Маєр, чоловік Люсі, вдавши, що обіймає Шмідта, передав конверт із шістьма

тисячами франків – Шмідт обіцяв усе повернути з майбутніх гонорарів, хоч зовсім не був упевнений, що зможе. Минуло лише кілька років відтоді, як він заробляв дуже великі гроші. Третину з них отримував його дядько Лео Енгель, імпресарію, третину – мати та брат із сестрами в Чернівцях; остання третина, яку він залишав собі, завжди якось дуже швидко розходилася: він роздаровував її, легковажно витрачав, постійно платив за інших – Йоселе, бонвіан, щедра людина, марнотратник; особливо обдаровував жінок, які подобалися йому й зазвичай були на півголови вищими за нього.

Вони пішли манівцями, одне за одним. Коли зникло місячне світло, просуватися вперед ставало важко. Шмідта збивали з пантелику бліді смужки світла ліворуч і праворуч. Він часто перечіпався, почувуючись часом зовсім сліпим, лямки рюкзака впивалися в плечі, не допомагала навіть полотняна куртка, яку віддала йому Люсі. Довгі переходи швидко втомлювали його ще в дитинстві – на відміну від співів і танців. Через годину заболіли стегна і ступні – такі навантаження були Шмідтові незнайомі, але доводилося пересилювати себе, стримувати біля будинків позови до кашлю, не зважати на біль у горлі й тиск у грудях. Хотілося спробувати ввійти у своєрідний транс, заспівати подумки, а оскільки зараз де-не-де виднілися зірки, він спробував згадати «E lucevan le stelle»⁹ з «Тоски». Це було неважко:

⁹ «Зірки горіли» (італ.), романс героя «Тоски» художника Маріо Каварадоссі в очікуванні власної страти.

Шмідт знав напам'ять багато оперних партій. Раптом провідник зупинився і щось сердито прошепотів — Шмідт аж здригнувся. Невже він, сам не помічаючи того, почав наспівувати вголос?

— Тихо, Йозефе, — прошепотіла Сельма, яка йшла за ним.

Вона була однією з небагатьох близьких, які називали його Йозефом, а не Йоселе чи Йоші. Шмідт і сам не знав, подобалося йому це чи ні.

Як довго вони йшли? Дві години, три? Він примушував ноги рухатися, опирався бажанню просто впасти у вологу траву. Траплялися ставки, доводилося обходити їх, подекуди кумкали жаби та крякали качки. Чи це були голоси людей? Страх зсередини піднімався вгору, наче щось тверде, з гострими краями, Шмідт злякався, що знову почне харкати кров'ю, як позавчора. Нікому не сказав, адже вони почали б відмовляти його від утечі, усі разом, Шмідт подумав про це — і деякий час на його обличчі грала посмішка. Будь-яка причина для посмішки відволікала. Але цей хор людей, які хвилювалися за нього, уже не міг підняти його чистий тенор у височінь, як це свого часу було зі «Sch'ma Israel»¹⁰ у великій синагозі в Берліні. Ці часи навряд чи повернуться. Лише іскорка надії ще жевріла: залишитися у вільній країні, знову повірити в майбутнє, знайти трошки тепла, адже попри тривалий рух він мерз — холод ішов із самісінької середини.

¹⁰ Єврейський літургійний текст.

2

Вони вийшли на биту дорогу зі слідами коліс і наблизилися до дворів, майже невидимих у слабкому світлі. Загавкав собака. На околиці селища стояв хлів, біля нього безіменний провідник наказав чекати, а сам постукав у двері, хтось відчинив, пес замовк, чоловік, обличчя якого не можна було розгледіти, вказав їм на дорогу до хліва, приніс великий кухоль води. Вони розмістилися в передній половині на солом'яній підстилці. Було тепло та приємно. Шмідт кілька разів ковтнув, передав кухоль Сельмі, а вона запропонувала йому сісти так, щоб спиратися на неї. За ними — мабуть, біля ясел — лежали, судячи з запаху та звуків, корови. Одна почала незадоволено мукати. Але для доїння було ще зарано. Майже нечутно дзвякнув дзвіночок — певно, там були ще й кози. Скільки часу минуло відтоді, коли він востаннє був у хліві? І все ж таки всі ці запахи та звуки були йому рідними та знайомими. У Давиденях, перед переїздом до Чернівців, батько, набожна людина, працював на невеликій орендованій фермі з трьома коровами та клаптиком орної землі й пасовищами. Однак молитви та вивчення Тори були для нього важливішими за доходи від сільського господарства. За повсякденну роботу здебільшого відповідали дружина й доньки. Різні звуки змалку магічно вабили Йоселе, зокрема голоси тварин, невдовзі він заходився їх

наслідувати — так само, як у молитовному будинку в три-чотири роки — підспівувати молитви, за це на нього частенько сердився соліст. Ніщо не могло відвернути його від співу, часто він співав охочіше, ніж розмовляв, а якщо в селі десь лунала музика — чи то циганська капела, чи грамофон — він біг туди. Стоячи біля першої скрипки, зачудовано спостерігав за тривожним рухом смичка, а у велику грамофонну трубу просто ладен був залізти. Хлопець завзято опирався, коли сестри відтягали його від музики й насилу відводили додому, де мати лялася, а батько лупцював, та однаково це було не так боляче, як примусове відлучення від музики. Так, скрізь лунали звуки, ніжні й потужні звуки, між якими блукала його душа. Коли він хотів побути на самоті у хліві — це були переливи струмків і джерел, водограї в річці, хвилі дзвонів християнської церкви недільного ранку, виляски грому влітку — своєрідна музика, що вселяла страх. Та найкраще було, коли співав хор — його звуки оповивали й захищали дитину — майже так само добре, як матеріні обійми. Так, усе це справді існувало, можна було спробувати передати його голосом, створити власний звуковий світ, а подеколи було вже незрозуміло, чи то його спів долучався до інших звуків, чи вони тяглися і зливалися з ним. «Хлопець увесь час співає та мугикає замість того, щоб повторювати за мною вірші», — скаржився ребе в школі. Ребе був солістом у молитовному домі — і досить рано почав виставляти Йоселе з його дзвінким сопрано заспівувачем у середину першого ряду, пишаючись

ним. Тим часом батько вимагав від сина смирення та богобоязливості, адже слава лише додає гонору, — так він вважав. Мати заперечувала, адже співи в молитовному будинку — напевне справа Божа. Вони сперечалися, малога це засмучувало, він волів би подобатися обом, але чомусь не виходило.

Зараз так само не виходило заснути — у грудях боліло, один із попутників голосно хропів, тварини непокоїлися, та й він теж: порожні сподівання, що втеча вдасться, не допомагали. Спогади про дитину з Давиденів викликали з пам'яті і образ Отто — уже майже семирічного Отто, який аж ніяк не мав бути його сином, і все ж таки був. Лотта завагітніла від нього, він зразу навіть не повірив, оскільки вмів вчасно зупинятися. Познайомився він із нею, своєю елегантною шанувальницею, молодшою за нього й заміжною, у Відні, у вищому світі, думав — інтрижка, а вона поїхала за ним вагітна, хотіла грошей і офіційного шлюбу, він був заслабкий, щоб розірвати з нею, а потім вона справді народила дитину, і це розчулило його. Проте серйозно поставитися до ролі батька він не міг, адже часто був у роз'їздах. Дитина, яку вона при зустрічах давала йому на руки, була чужою, її голівка здавалася за великою, вона ніколи не тяглася до нього, а Шмідт настільки незграбно поведився з немовлям, що воно раз у раз починало плакати. Він не наважився написати про це матусі. Його батьківська поведінка була негарною, негідною. Докори сумління довели його до того, що перед одним рабином у Ніцці, де євреї ще могли пересуватися вільно, він

дав обіцянку взяти шлюб, – утім, не підписавши жодного документа, – та після цього Лотта почала сваритися настільки запекло, що подеколи разом із Отто шукала прихистку в підручного коханця. Але вона несподівано з'явилася на його останньому концерті в Авіньйоні, разом із Отто, стала серед глядачів, зовсім попереду, і підняла нещасного хлопчика обличчям до нього – на якусь мить Шмідт ледве не втратив голосу. Після концерту Лотті також не вдалося прощтовхатися до Шмідта, про це потурбувалися його охоронці. Він спромігся помахати їй рукою, а потім відвернувся. Гроші в нього після еміграції також майже скінчилися, зараз, коли доходи значно скоротилися, вони розходилися ще швидше, ніж будь-коли, про це суворий і жадібний Лео нагадував доволі часто. Мабуть, у цьому й була Шмідтова найбільша провина – навіть за таких обставин він волів бути лише співаком, ніким іншим, тільки співаком, повністю відданим музиці, а дитина для нього – хоча він і бажав іншого – була чужою, і не інакше.

Згодом він ненадовго заснув, Сельма обережно переклала його зі своїх колін на підлогу. Раптом він опинився на сцені, досі дуже низький – незважаючи на високі підбори – але своїм голосом уві сні він міг створити майже реальний простір навколо себе, ніхто не міг пробити цього звукового бар'єра. Співаючи, він залишався неушкодженим, так було завжди, музика постійно рятувала його.

Шум мотора – ближче і ближче – вирвав його з напівсну, у темряві Сельма прошепотіла: «Вставай,

маємо йти далі», – і він зразу збагнув, що був не там, де волів би – не в країні дитинства, не на Буковині; поруч почувся голос провідника Антуана: «Vite maintenant, vite!»¹¹ Один із двох чужих попутників, Якоб, запалив сірник, проте Антуан відразу ж сердито задув полум'я. Навпомацки вони вийшли надвір, де було трохи світліше. Шмідт ледь не забув рюкзак. Автомобіль стояв на дорозі – чорний, як доісторичний звір, мотор мовчав, фари не горіли. Шофер покликав їх помахом руки, він теж здавався молодим. «Montez, vite!»¹² – наказав він. Усі сіли – спочатку Сельма, за нею Шмідт, потім двоє інших – Якоб і Арнольд, провідник – відносно чуже слово для особи, яка живе з контрабанди людьми, – подумав Шмідт – уместився біля водія. Вони щільно притиснулися одне до одного на задньому сидінні, від Сельми йшло приємне тепло. «Мабуть, піднялася температура», – зауважила вона. Закашляли по черзі. Попервах мотор чхав, але після того, як водій напівголосно вилаявся, запрацював краще. Їхали повільно, спочатку без світла. Непомітно розвиднювалося, але як водій – певне, теж місцевий – розрізняв дорогу, було для Шмідта загадкою, він почувався недобре, небезпека тиснула, щомиті їх могли зупинити на блокпосту й заарештувати, а він удосталь чув про те, що євреїв без підданства, наче худобу, набивають у вагони й без жалю відправляють на Схід, дорога

¹¹ «А тепер швидше, швидше!» (фр.).

¹² «Сідайте, швидше!» (фр.).

тягнеться дні й ночі, кожен може померти від спраги або задихнутися. Щоб уникнути депортації, треба було поклатися на прихильність поліції, а тут усе залежало від розміру хабаря. Шість тисяч франків передав йому чоловік Люсі, їх навряд чи вистачить, аби скрізь відкупитися, проте двох тисяч мало вистачити тим, хто допомагав утікачам. Погана ресора випущеного до війни «Рено» дошкуляла йому, він почав пригадувати, як завжди за складних обставин, арії з власного репертуару, це допомогло й цього разу, у нього вистачило стриманості, щоб зберігати мовчання, хоча звуки та слова лунали — залишаючись невисловленими — у голові, «O wär vorbei die Nacht, Donna non vidi mai, Alles ist nun vorbei»¹³, усе це ніяк не поєднувалося, було суцільним сүмбуром, що майже розважав його, какофонією, як назвала б це, удавано злякавшись, його вчителька Феліція Лерхенфельд, він любив її піддражнювати.

Стало значно світліше, вони були у відкритому полі, навколо — жодного подвір'я — і водій наважився засвітити фари. Жовта смужка перед ними наче танцювала, знову меркла, вихоплювала корів, залишених на пасовиськах, плями шкур, рогів, що пролітали повз; усе разом — і це втішало — утворювало певний ритм, підтримуваний музикою, що звучала в ньому, аж доки очі не заплющилися, а перед цим на якусь мить у носа ще вдарив запах поту, скрашений слабким, майже вивітраним

¹³ Рядки арій із різних творів.

ароматом парфумів Сельми. Сидіти так тісно ставало нестерпно, рюкзак на колінах ставав усе важчим, Шмідт почав соватися. Арнольд обурився:

— Ти ж найменший, — просичав він, — заспокойся, бачить Бог — іншим гірше за тебе.

Сельма виявилася стійкішою, хоча він ясно чув, наскільки вона застуджена. Раніше Лотта досить часто дорікала:

— Жінки витримують більше, ніж чоловіки на кшталт тебе.

Вона кричала, що він — вітрогон, фантазер, витає у хмарах і не здатний узяти на себе відповідальність за дитину, яку привів на світ. Сельма, яка в Ла-Бурбулі вирішила залишитися з ним, краще розуміла його відданість музиці, — вона могла заходити так далеко, що його тіло наче зникало, і перед тисячною публікою, енергію якої він всотував, залишався лише голос.

— Для кого ти, власне, співаєш, — запитала якось Марі, найрозумніша з його коханок. — Для себе? Для матусі? Для публіки? Для Бога?

Він не відповів, адже й сам не знав для кого. Усе це могло відповідати дійсності чи ні, але головним було те, що під час співу його сутність ставала більшою, переростала себе. «Це моя форма набожності», — сказав він пізніше Марі, а жінка тільки розсміялася — вона ніколи не кричала на нього, як Лотта. А зараз, у скруті, голос залишав його. З кожним днем він втрачав переливчастість, глибину; хрипота, що вже давно чатувала в засідці, цей кошмар, підступно нищила голос. Він відчув, як

на очі накопилися сльози, і поклав — це був лише напівсвідомий жест, пошук захисту — руку на коліно Сельми. Вона відсунула її, не грубо, не вороже, але досить рішуче. Чоловіки тихо розмовляли — німецькою та французькою, спочатку він не дослухався, але потім збагнув, що вони радилися, чи справді варто заїхати до Клермон-Феррана вдень і зупинитися в обумовленому пансіоні, наче звичайні туристи, яких, утім, наголосив Якоб, практично не було в *zone libre*¹⁴. Окрім цього, ходили чутки, що німці планують усунути від влади набридлого президента Петена і прискорити депортації за допомогою регулярних частин СС, а не просто силами невеликих груп.

Вільною від євреїв — Якоб майже виплюнув ці слова — має тепер стати й вішітська Франція, якою вони, євреї, саме їхали. «Вермахт, — сказав він, — окупє всю південну зону у відповідь на просування союзників у Північній Африці; частини Віші зазнали там нищівної поразки». Шмідт відчув, як груди стиснулися — і його ледь не знудило від страху. Якби він був уже у Швейцарії! Чудові речі чув він про цю країну, оточену нацистами та фашистами, і все ж таки досі, попри всі лиха, незалежну — там ще є кава, масло, шинка, там і надалі відбуваються концерти, і йдеться не тільки про виступи військових капел. Швейцарія — він лаяв сам себе — попри

здоровий глузд поставала перед ним як Земля Обітована, до якої з усіх боків намагалися потрапити переслідувані євреї. Він знав, що їм усіма засобами не дають перетнути кордон і що зараз до євреїв ставляться, наче до злочинців. І ось він їхав туди. Він відволікся від голосів поблизу — навчився робити це ще хлопчиком. Йому зовсім не хотілося знати, що буде вирішено в автомобілі.

¹⁴ Дослівно: Вільна зона. Офіційно: Французька держава, також Режим Віші, частина Франції, у якій правив колабораціоністський уряд на чолі з Президентом Петеном, що співпрацював із нацистською Німеччиною.

3

Приблизно о пів на дев'яту вони дісталися Клермон-Феррана, при тьмяному світлі дня, під навислим небом. Вирішили все ж таки зупинитися на цілий день у передбаченому готелі, відпочити, а раннього вечора вирушити в напрямку Ліона, трохи поспати, за потреби – просто неба, якщо новий провідник не чекатиме на них у домовленому місці. А ще через день треба було пішки йти аж до швейцарського кордону. Все це Шмідт – завдяки Сельмі – знову уважно вислухав, вона вщипнула його за руку й наказала нашорошити вуха. Готель називався «Равель» і справляв убоге враження. Німецькі офіцери, шукаючи розкоші, тут не зупинялися, так само, як і жандарми високого рівня. Здебільшого тут селилися майстри-монтажники, комерційні агенти. Господар у заплямованому білому фартуху привітав їх кивком голови.

– Він із наших, – сказав водій, потиснувши йому руку. – Не терпить німців і залюбки допомагає їхнім противникам, навіть якщо це євреї.

Потім господар усе ж сказав одне речення, Арнольд переклав:

– Із тутешніх людей ніхто нікого не видасть. За це ручаюся.

Він простягнув руку, Шмідт дав декілька банків із суми, залишеної Маєром, господар не став перераховувати, а Сельма зауважила:

– Не такі вони й ідеальні, ці люди.

– Мабуть, у ці часи таке важко собі дозволити, – відповів Шмідт.

Багаж вони залишили за стійкою адміністратора. Їм надали номер на три ліжка, на матрацах лежали лише простирадла. У брудному туалеті на поверсі вони змогли облежитися, нашвидку помити руки й обличчя. Зняли взуття, Шмідт ліг на ліжко біля вікна, поруч із Сельмою, яка жестом запросила його до себе. Якщо в автомобілі він уже насилу витримував обридлу близькість інших тіл, то зараз знову шукав її, і Сельма дозволила йому покласти голову на згин своєї руки і пригорнутися до неї. «Як дитина», – подумав він, але зараз йому було не обійтися без цієї близькості, без цього тепла. Тим часом вона дуже кашляла. На сусідньому ліжку хропів один із двох молодших чоловіків, а провідник Антуан, принаймні так він себе називав, сидів на третьому й вивчав карту. Жінка старшого віку привезла на сервірувальному столику супник із тарілками, ложками й нарізаним хлібом. Нічого не сказавши, не роздивившись постояльців, відразу ж вийшла. Чи хотів Шмідт їсти? У нього було відчуття, ніби шлунок застрайкує від усього, що б він не проковтнув. Але Сельма, розливши суп у тарілки, змусила і його з'їсти кілька ложок.

– Ти мусиш їсти, Йозефе, мусиш підкріпитися, нам ще довго йти.

– Не знаю, на скільки мене ще вистачить, – пробурмотів він.

– Я теж не знаю, але треба старатися. – Її голос був хрипким, іноді зривався майже на шепіт. – Мій брат допоможе і внесе за нас потрібну заставу. Я впевнена.

– Справді?

Він подумав про Цюрих, де брат Сельми, Юліус Орлов, був фабрикантом із виробництва сигар і жив у величезному будинку. Якщо пощастить, вони дістануться туди, до нього, до міста на озері. Ще два з половиною року тому в холодному світлі лютого, під час тодішнього концерту, те місто здалося йому бездоганним – без прапорів зі свастикою, наскрізь добропорядним, буржуазним – проте відчувалося, що під дахами у вузьких провулках уже оселився страх, підспудна готовність слухатися могутнього сусіда, який здавався непереборним у бойовищах тих місяців. І все ж тепер Цюрих стояв перед ним, неначе сяйне провіщення. За що ще залишалося йому триматися, коли всі основи життя розсипалися, наче зруйнована кам'яна стіна, і навіть віра в милосердного Бога от-от загрожувала розвіятися?

– Давай трошки поспимо, – промурмотіла Сельма йому на вухо.

Потім відвернулася й надсадно закашляла. А він почав дрімати, переслідуваний неясними сновидіннями. Це був сон через виснаження та слабкість – не той, що наступає після еросу, чуттєвої насолоди, яку він так часто пізнавав – ніби дзвінкі звуки, що пронизували всі клітини тіла – навіть із Сельмою в Ла-Бурбулі: вона влаштувала так, що їхні кімнати були поруч.

Наполегливий стукіт у двері вирвав його зі сну. Була майже шоста вечора.

– Треба вирушати, – сказав Антуан, різко зайшовши до кімнати. – До дев'ятої години менше контролю.

Новішого одягу Шмідт ще не надівав, беріг його на перетин кордону. Сельма акуратно вклала його разом із краваткою. Зверху лежав капелюх – Шмідт і не знав, що його теж можна скласти. У боковому відділенні рюкзака були зубна щітка, зубна паста та мило; у туалеті на поверсі він спробував – попри вкриті пилом брюки – набути вигляду цивілізованої людини. Перед дорогою поїли трохи хліба, у термосі було по ковтку чорного чаю.

– Для тонусу, – сказав Арнольд, ледь посміхнувшись.

Він здавався Шмідту дуже молодим, незважаючи на перші зморшки навколо губ. Казав, що, будучи євреєм із підробленими документами, працював інженером на зайнятому німцями авіазаводі в північній Франції. Після перших повітряних нападів союзників – щоб уникнути загрози викриття – втік у південному напрямку.

– Я ж блондин, – зауважив він зі щирою, але не радісною посмішкою, – і маю вигляд чистокровного арійця. Чи хтось сумнівається?

Знову майже нестерпна тіснява в «Рено». Кров у ногах Шмідта наче застигла, все дужче боліли голілки. Більше не треба було стримувати кашель, залунав незграйний концерт.

Без пригод залишили Клермон-Ферран, їхали путівцями, одного разу довелося почекати на узбіччі,

поки проїжджала колона танків і німецькі солдати, яким водій через опущене вікно помахав рукою, адже на «Рено» були офіційні французькі номери. Солдати помахали у відповідь, вони були молодими, ще молодшими за інженера Арнольда. У їхньому віці Шмідт після власної осоружної служби у війську був повний сподівань, і вони якось магічно здійснювалися одне за одним. Казкова кар'єра – так повідомляли газети – спочатку в Чернівцях, де завдяки йому заповнювалася синагога, потім у Берліні, на радіо, згодом майже скрізь у Європі. Він був зіркою – так і писали – незважаючи на низький зріст. Шмідта обожнювали; у США його називали the tiny man with the great voice¹⁵. Якби він залишився по-дитячому набожним, то зараз мав би думати, що вигнанням і переслідуванням спокутує гріх зарозумілості. Але чому кара має спостигти й мільйони інших людей, які вели насправді богобоязливе життя? Він не міг ані зрозуміти, ані прийняти втрату свого статусу та переслідування лише через те, що був євреєм.

Говорили в автомобілі мало. Тільки Якоб намагався розважити інших жартами. Він був на три-чотири роки старший за Арнольда, невідомо хто за фахом, але також єврей, на жаль – обрізаний, тобто легко впізнаваний, у бігах уже майже рік. Його переховувала кохана жінка, але коли німці почали влаштовувати облави в неокупованій зоні, він

¹⁵ Маленький чоловік із великим голосом (англ.).

вирішив не наражати її на небезпеку. Де б не були переможці, вони зі свавільною брутальністю гнобили тих, хто, на їхню думку, був менш цінний за них; вони, чистокровні, узурпували право на це, їх наслідували посіпаки Муссоліні, а зараз – очевидно, під час відступу в Росії – їхня лють до євреїв, циган, гомосексуалістів, свідків Єгови подвоїлася. Шмідт чував про це, хоча зовсім і не хотів чути, адже воно завжди стосувалося й матері, його матусі в Чернівцях, їхнього міста, за яке саме точилися запеклі бої між німцями та радянцями. Дару його уяви з дитинства вистачало на те, щоб малювати події казок, а пізніше – сцени з опер, у яких він, the tiny man, грав Таміно¹⁶, Родольфо¹⁷, Манріко¹⁸. Він дозволяв музиці відносити себе геть, але від материного болю після смерті батька абстрагувався: це могло би призвести до втрати голосу. Зараз він також намагався відігнати думки про те, у якому становищі мати.

Востаннє він бачив батька на чернівецькому концерті-бенефісі восени 33-го, коли лихо почало вимальовуватися, але все ще можна було спокійно виїжджати з країни. Взимку 36-го Вольф Шмідт помер, як було зазначено, від крововиливу в мозок. Цього разу сина не пропустили через кордон, чому він, власне, зрадив, адже були брат і сестри, які могли втішити вдову. Ні, батька, який усю

¹⁶ Принц, головний герой опери В. А. Моцарта «Чарівна флейта».

¹⁷ Герой опери Дж. Верді «Луїза Міллер».

¹⁸ Герой опери Дж. Верді «Трубадур».

родину тримав у авторитарній покорі, він не любив, хоч безуспішно й шукав його прихильності та похвали. Настанов цього чоловіка, який хотів, щоб Йоселе без помилок читав Талмуд, він виконати не зміг. Але на тому концерті в Чернівцях батько сидів у першому ряду, прямий і нерухолий, мати переконала його віддати шану знаменитому синові своєю присутністю. Заради нього син виконав релігійний гімн «Дякую тобі, Боже» Генделя, але на обличчі батька ніщо не ворухнулося — занадто часто у світській частині програми син оспівував щастя та нещастя кохання. «Він марнує подарований Богом талант», — сказав він якось матері. Хитаючи головою, вона повторила це синові, ледь розсміявшись. Йозеф знизав плечима, а душа сповнилася болем. Ні, у цьому ортодоксальному оточенні дружині неможливо було звільнитися, і все ж потім, після батькової раптової смерті, як писала сестра, мати практично померла разом із ним. Відтоді син докоряв собі, що не виконав свого обов'язку, навіть більше — відійшов від релігії, хоча завжди надзвичайно поважав глибоко релігійних людей, якщо бачив у них принаймні одну іскру любові. Він забрав би матір до себе, якби вийшло. Двічі чи тричі вона за синів рахунок приїжджала на його концерти — до Антверпена та ще кудись, він балував її, засипав подарунками, представляв публіці, але в нього було забагато зобов'язань: доводилося їздити, вона не могла залишатися з ним і знову поверталася — до дочок, які з готовністю дбали про неї — завдяки синовнім асигнуванням. І все ж

його не полишало відчуття провини, а потім війна остаточно розлучила їх. «Вона триватиме ще довго, — сказав Маєр у Ла-Бурбулі, — загинуть іще сотні тисяч, перш ніж нацистів переможуть». Цьому Шмідт теж не хотів вірити, але водночас було ясно, що його музика нікого не врятувала від переслідувань і смерті під бомбами. Єдина втіха — власний світ, що апелював до кращого, хоча в багатьох операх були смерть і розруха. Як так виходило, що навіть у «Дон Жуані», де виступав похмурий дух, музика Моцарта пом'якшувала внутрішні страждання — принаймні його — він ніколи не міг зрозуміти.

Голоси в «Рено» стали голоснішими. «Якби Гітлер стояв перед ним, — почув він збуджений голос Якоба, — він не вагався б ані миті і вбив би його — з пістолета, ножем — однаково, навіть задушив би без найменшого жалю. З Геббельсом і Герінгом вчинив би так само». Знову стриманий сміх. «Власне, тривалий час він був пацифістом», — додав Якоб.

— Таке легко сказати та важко зробити, — заперечила Сельма. — Ці злочинці теж люди, і коли вони опиняються перед тобою, усе стає складнішим.

— Ні, вони вже не люди, це — bestii, — відрівав Якоб із притиском.

Арнольд важко, з натугою зітхнув. В автомобілі знову запала тиша.

Що міг сказати на це Шмідт? Він теж не був згоден із Якобом. Зневажав самого себе за боягузтво, адже йшлося просто про риторичну дискусію, хоч і запальну. Він не міг бачити крові. Завжди уникав

того, щоб опинитися на шхиті¹⁹ тварин. Того єдиного разу, коли однокласники змусили його з даху поспостерігати за тим, що робилося на задньому дворі бійні, він майже зомлів; вони посміялися з нього, обізвали слабаком, але відтак облишили. Найбільше мужності вимагалось, коли він опинявся перед тисячами людей і мусив своїм голосом, лише ним, зачарувати, зворушити, довести до нестями. Спершу доводилося долати себе, виходячи на концертну сцену, але потім він довірився музиці. Попервах ситуацію полегшувало те, що тієї тисячної аудиторії біля радіоприймачів він не бачив перед собою. Утім, він добряче перелякався, коли почув, як ті ж самі маси ревли під час виступу фюрера. Розкотисті вигуки «Хайль!» для нього були ударами в обличчя, він не витримував їх. Оплески, призначені йому, співакові, були з іншого світу, такі собі великі обійми, у яких не можна задихнутися. І публіка не хотіла, щоб він закінчував. Тому у свої найкращі часи він постійно співав на біс, знову на біс, до знесилення, і теж не хотів, щоб це закінчувалося, адже в тому теплому потоці він знав, ким був – співаком Йозефом Шмідтом, і ніким іншим.

Обидва молоді чоловіки збиралися розлучитися з групою поблизу кордону й на свій страх і ризик самотійно пробиватися до Швейцарії; наміри Шмідта – за порадою Маєра – звернутися до прикордонників у Аннмассі й, користуючись відомим іменем,

¹⁹ Єврейська традиція забою тварин із дотриманням ритуальних вимог.

попросити притулку, здавалися їм занадто ненадійними, навіть наївними. Вони планували – після детального вивчення карти – вийти з автомобіля в Каружі, дістатися через відкрите поле Арва²⁰, перебратися через нього, у разі потреби вплав, а потім на якийсь час сховатися у знайомих, адресу яких вивчили напам'ять. У разі потреби вплав – такого Шмідт не міг і уявити, до того ж, він погано плавав. А як щодо Сельми? Вона мовчала.

Водій зупинився, не доїхавши до населеного пункту. Було знову темно, вдалечині світилося декілька вогників. Це Нейдан, село за кілька кілометрів від Женеви, – повідомив Арнольд, вони обійдуть його, а для собак у них є шкурки від ковбаси. Потиснули на прощання руки й вийшли зі своїми рюкзакми. Несподівано й Антуан, провідник, вирішив піти з ними: післязавтра в нього ще одне замовлення, зворотну дорогу знайде сам, мабуть, поїде залізницею, вона під німецьким контролем знову працює надійно. На жаль, вагони переповнені і прямують на окуповані території, до таборів на Сході.

Шмідт залишився із Сельмою та водієм; тепер на задньому сидінні вистачало місця. Однак йому було недобре, дошкульним болем сидів у грудях і голові страх перед комендантом. Шмідтові здавалося, що в нього піднялася температура, він тремтів від холоду, а ще постійно нападав кашель, що вже скидався на гавкання. Лише рука Сельми біля

²⁰ Річка, що частково протікає між Швейцарією та Францією.

його серця трохи пом'якшувала біль, вона рухалася легко і приємно під його розстебнутою курткою з поганенькою підкладкою.

Він подивився на кишеньковий годинник.

– Спробуємо зараз? Незабаром пів на одинадцять.

– Ні, – відповіла вона. – Краще завтра. Я почуваюся дуже слабкою, маю трохи відпочити. Інакше не витримаю натиску, якщо нас допитуватимуть.

Шмідт кивнув, борючись зі страхом.

4

Доїхали до Аннмасса. Водій нарешті назвав своє ім'я – Даніель. Там, у західній частині прикордонного містечка, він знав ще один пансіон, що співпрацював зі зростаючою мережею руху Опору. Світла в будинку не було. Промені вуличного ліхтаря неподалік вихоплювали зачинені на другому поверсі віконниці, виднілася облущена фарба та занедбаний, порослий бур'яном палісадник. Складалося враження, що будинок уже давно полишили, а вхід зачинили на замок. Проте водій заявив, що знає умовний сигнал, і попрямував до пансіону. Постукав із певною послідовністю ударів. Почувся скрип і шепіт, а потім хтось обережно прочинив вхідні двері. З'явився невисокий чоловік, ще менший за Шмідта, з кишеньковим ліхтариком, що горів слабким світлом, і жестом запросив їх усередину, допомиг із багажем і відразу ж зачинив двері. Почувся шум автомобіля, що рушив із місця – водій навіть не попрощався. Шмідт зрозумів, що відтепер вони могли покладатися лише на себе. Знову по-спартанськи обставлений номер на два ліжка, гола лампочка під стелею. Але чоловік, який впустив їх, був привітний і балакучий. Його лисий череп блищав у світлі. Він говорив на диво голосно. Либонь, вважав, що це спрощує спілкування зі Шмідтом, який погано знав французьку. У будь-якому разі Шмідт збагнув: господар хотів дізнатися, чи євреї вони.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ